

LECH KALINOWSKI

Sztuka średniowieczna a ideologia

Quand les hommes ont une fois acquiescé à des opinions fausses, et qu'ils les ont authentiquement enregistrées dans leurs esprits, il est tout aussi impossible de leur parler intelligiblement que d'écrire lisiblement sur un papier déjà brouillé d'écriture.

THOMAS HOBBES, *Traité de la Nature humaine*,
traduction du baron d'Holbach¹

W

ROKU 1974 ukazał się, wydany staraniem Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk, zbiór prac z zakresu dziejów sztuki i myśli średniowiecznej pod tytułem

Sztuka i ideologia XIII wieku. W przedmowie do książki czytamy:

Wszystko, co z zewnątrz proces artystyczny warunkuje i co w różny sposób w jego tworach się odzwierciedla, nazwano tutaj umownie «ideologią». Chodzi oczywiście o czynniki i zjawiska leżące na rozmaitych płaszczyznach działalności i myślenia człowieka. Ponieważ jednak głównie za pośrednictwem idei wszystkie one na twórcę oddziałują, można się zgodzić, że najlepiej uchwytnie są w ideologii i termin ten w praktyce dobrze oddać może to wszystko, co poza sztuką leży, a jednocześnie dla jej wyjaśnienia jest istotne.²

Redaktor uznał widocznie, że wystarczająco uzasadnił wybór terminu ideologia – mimo że początkowo opatrzył go cudzysłowem – skoro wprowadził to pojęcie do tytułu trzech dalszych publikacji, poświęconych sztuce XIV i XV wieku oraz sztuce renesansu.³

Ponieważ termin ideologia coraz częściej stosowany bywa w odniesieniu do sztuki średniowiecznej, wypada zastanowić się nad jego pochodzeniem, pierwotną i dzisiejszą treścią oraz jego użytecznością naukową na polu historii sztuki i kultury. Jest to przecież jedno z najbardziej kontrowersyjnych i nadużywanych pojęć w dziejach myśli społecznej. Piszący te słowa poczuwa się do obowiązku rozpatrzyć je dlatego, że w tekście referatu Jana Białostockiego *Nauki o sztuce w Polsce*, przedłożonym na II Kongresie Nauki Polskiej w roku 1972 w Warszawie, w ustępie *Nowe zdobycze metodologiczne* znajduje się sformułowanie: „W przyswojeniu nowych założeń metodologicznych istotną rolę odegrała mediewistyka. Na jej właśnie polu został dokonany ważny przełom, dzięki zastosowaniu badań nad dziełem sztuki, pojmowanym jako symbol wielowarstwowej sfery zjawisk w szeroko pojętej kulturze i ideologii (L. Kalinowski)“.⁴

Przyjęło się powszechnie uważać, że termin ideologia (z greckiego idea+logos), nie znany starożytności (w każdym razie nie występuje w słownikach języka greckiego i łaciny), powstał jako nowotwór w okresie francuskiego oświecenia i że pierwszy użył go, jeśli nie utworzył, a na pewno pierwszy systematycznie, dla celów dydaktycznych, wyjaśnił, żyjący na przełomie XVIII i XIX wieku francuski filozof Antoine Louis Claude Destutt de Tracy (1754–1836) w czterotomowym dziele *Elements d'idéologie*.⁵

Ideologię jako naukę o ideach, czyli o pojęciach i myśleniu, określa Destutt de Tracy w duchu filozofii Johna Locke'a (1632–1704), a także Etienne'a Bonnota de Condillac (1715–1780) i Georgesa Louisa Leclerca de Buffon (1707–1788). Według jego sformułowania, ideologia jest częścią zoologii, a jako psychologia ludzka powinna być badana i analizowana za pomocą terminów biologicznych, bez odnoszenia się do zakresu pojęć moralnych czy religijnych. U źródeł tej doktryny tkwi skierowany przeciwko kartezjańskiemu racjonalizmowi skrajny sensualizm; była to więc sensualistyczna teoria wiedzy.

W rzeczywistości pojęcie i termin ideologia powstały w kręgu myślicieli, reprezentujących podejście ściśle epistemologiczne, dla których wszystkie idee, cała wiedza, a także zdolności rozumienia, jakie człowiek posiada – spostrzeżenie, pamięć, sąd – opierają się na danych zmysłowych. Myślicielami tymi byli, obok Destutta de Tracy: Pierre J.C. Cabanis (1757–1809), w młodości związany z Warszawą, kładący nacisk na stronę fizjologiczną analizy idei; uczeń Condillaca Constantin de Voley (1757–1820); Pierre Claude François Daunou (1761–1840); Pierre-Paul Royer-Collard (1763–1845) i przede wszystkim Claude Adrien Helvétius, którego filozoficzne stanowisko niosło ze sobą liberalne implikacje polityczne i moralne: jak najwięcej szczęścia dla jak największej liczby ludzi. Nazywali się oni ideologami i byli członkami założonej przez Konwent w roku 1795 *Deuxième Classe de l'Institut National*, czyli *Académie des sciences morales et politiques*.⁶

Termin ideologia na określenie nauki o pochodzeniu idei na dłuższą metę się nie przyjął i poza ideologami nikt go w epistemologii nie używał.⁷

Kiedy Napoleon został mianowany pierwszym konsulem (konstytucja roku VIII, czyli 1800) a następnie konsulem dożywotnim (konstytucja roku X, czyli 1802), niezadowolony z liberalnych poglądów politycznych grupy ideologów, przeprowadził w latach 1802–1803 reorganizację Instytutu i usunął ideologów z Akademii. Ich filozofię, czyli ideologię nazwał, jak informuje marķiz de Sade (1704–1814), ciemną metafizyką, przeciwstawiając jej „wiedzę serca i lekcję historii”.⁸

Odtąd termin ideologia nabrał zabarwienia pejoratywnego; używano i nadal się go używa na określenie fałszywych urojeń. Przez ideologa rozumie się marzyciela-idealistę, nie liczącego się z rzeczywistością, zwłaszcza w polityce. Ideologię zaczęto utożsamiać z oderwaną od życia abstrakcją, a nazwa ideolog stała się nawet rodzajem obelgi. Tę konotację zachowała ideologia do dnia dzisiejszego we Francji: „doctrine qui

prone un idéal irréalisable“, i w Anglii: „vague theorizing, impractical views“.⁹

Kolejne rozpowszechnienie terminu ideologia i jego dalsze dzieje związane są z polityczno-społeczną doktryną Karola Marksa, którego praca *Deutsche Ideologie*, napisana w roku 1845, choć drukowana dopiero w 1926, dała podstawę marksistowskiej koncepcji ideologii w pismach Fryderyka Engelsa i następców.

W ujęciu Marksa ideologia jest fałszywą świadomością społeczną i ekonomicznej rzeczywistości, zbiorową iluzją-mystyfikacją, która historycznie związana jest każdorazowo z określoną klasą społeczną, czyli że tyle jest ideologii, ile klas społecznych. W tym ujęciu ideologiczne czynniki (religia, obyczajowość, wszelkie formy kultury), jako nadbudowa, uwarunkowane są ekonomiczno-społecznym rozwojem. Marks utożsamia ideologię ze świadomością formacji przedsocjalistycznych. Krytyka ideologii, będącej fałszywą świadomością, jest wyzwoloną z religijnych więzów i założeń nową, jedyną nauką krytyką podstaw historycznego procesu a zarazem podstaw politycznych. Z koncepcji Marksa wynika, że prawda historyczna jest maską, a „prawdziwa“ prawda sprawdza się w działaniu.

Uważając ideologię za fałszywą świadomość klasową, Marks i Engels w dalszym ciągu wiązali z ideologią konotację pejoratywną. Znaczenia pozytywnego nabrała ideologia dopiero w wykładzie Lenina o ideologii marksistowskiej. Ale tego nie ma potrzeby szerzej omawiać.

„Równocześnie od drugiej połowy wieku XIX – jak podaje *Wielka Encyklopedia Powszechna* – zagadnienie ideologii stało się przedmiotem zainteresowań również niemarksistowskich socjologów i myślicieli społecznych“.¹⁰

Siła stosowania ideologii leninowskiej doprowadziła do tego, że współcześnie termin ideologia używany bywa na określenie usystematyzowanego zespołu idei lub pojęć o ludzkim życiu i kulturze lub sposobie myślenia, charakterystycznego dla indywidualnych grup ludzkich. Ale czy zawsze słusznie i potrzebnie w odniesieniu do zjawisk dawnej sztuki i kultury? Ze strony historii sztuki ogólne zastrzeżenia metodologiczne sformułował swego czasu Rudolf Zeitler.¹¹

Pod wpływem myślenia „ideologicznego“ badacz dawnej sztuki skłonny dziś bywa objąć wszystkie zjawiska umysłowe i artystyczne terminem ideologia i nie zadaje sobie już trudu, by wyrazić życie idei w inny sposób. Jakże znamienna różnica zarysowuje się w tym zakresie między latami bezpośrednio po II wojnie światowej a dniem dzisiejszym. Tadeusz Mańkowski w *Genealogii sarmatyzmu* (1946) posługiwał się wprawdzie pojęciem ideologii, ale pod koniec książki pytał: „Czy był on [sarmatyzm] panującym w umysłach współczesnych pewnego rodzaju światopoglądem“?¹² Natomiast dla historyka anno 1984 sarmatyzm jest po prostu ideologią¹³, więc i historyk sztuki w ślad za nim rozprawia o ideologii sarmatyzmu¹⁴.

Jeśli termin ideologia może mieć uzasadnienie w odniesieniu do pojęcia władzy cesarskiej lub zakresu reformy kościelnej¹⁵, trudno zrozumieć, co ma na myśli francuski historyk średniowiecza, przedstawiciel „Annales“ w zwrocie: „il magistero ideologico della Chiesa“, skoro sam określa ideologię jako „strumento di manipolazione“¹⁶, a *Lexikon für Theologie und Kirche* tak definiuje ideologię: „Ideologia jest nazwą używaną od początku XIX wieku na określenie takich przekonań ludzkich, które tylko pozornie kierują się zasadą realności, w rzeczywistości jednak służą subiektywnym interesom i zasadom (...) Ideologia jest ideowym zniekształceniem rzeczywistości ze względu na korzyści...“¹⁷

Zaszczepiony przez środki masowego przekazu brak krytycyzmu wobec terminu ideologia sprawił zapewne, że przedstawiciel Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie tytuł swojego artykułu *Ideologia kościelna i państwowa w ikonografii Drzwi Gnieźnieńskich* uzasadnia stwierdzeniem: „Groźne słowo «ideologia» w dość niezgrabnym tytule mego odczytu występuje po to, by zastąpić nazbyt już może często pojawiające się w tytułach nowszych prac z zakresu ikonografii i ikonologii «treści ideowe», by z aluzyjną prostotą dodać: „Słowo to w trwającym ciągle czy kończącym się «wieku ideologii» nie wymaga wyjaśnień...“^{18!} Zapewne nie wymaga ono również wyjaśnienia w wypowiedzi przedstawiciela Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego na temat Rzezi Niewiniątek: „Wydarzenia te wiążą się także z ideologią święta Młodzianków, których pamięć święci Kościół jako męczenników w dniu 27 grudnia“.¹⁹

Czyżby należało postulować zmianę tytułu „Journal of the History of Ideas“ na „Journal of the History of Ideology“?

Jak lapidarnie a prawdziwie stwierdził Karl Jaspers w inauguracyjnym wykładzie *Wahrheit und Wissenschaft*, wygłoszonym w Uniwersytecie w Bazylei w roku 1960, chociaż nie każdy może być wyspecjalizowanym pracownikiem nauki, to przecież każdemu powszechnie dostępny jest naukowy sposób myślenia: „allgemein zugänglich ist wissenschaftliche Denkart“.²⁰ A naukowy sposób myślenia wymaga dokładności w definiowaniu terminów i posługiwaniu się nimi. Jeśli zaś mają one historyczne konotacje i konteksty, nie wolno ich z tych kontekstów wyjmować i o historycznych konotacjach zapominać.

Może więc, jak w przypadku „fałszywych opinii“ Hobbesa, cytowanych przez Destutta de Tracy, w pewnych warunkach nie da się już posługiwać terminem ideologia w sposób zrozumiały?

¹ Cyt. za A.L.C. Destutt de Tracy, *Elements d'idéologie*, cz. I *Ideologie proprement dite*, Paris 1801, s. 2.

² *Sztuka i ideologia XIII wieku*. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 5 i 6 IV

1971 r., pod red. P. Skubiszewskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.

³ *Sztuka i ideologia XIV wieku*. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 29 i 30

listopada 1973 r., pod red. P. Skubiszewskiego, Warszawa 1975; *Sztuka i ideologia XV wieku*. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1–4 grudnia 1976 r., pod red. P. Skubiszewskiego, Warszawa 1978; *Renešans. Sztuka i ideologia*. Materiały Sympozjum Naukowego Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk, Kraków czerwiec 1972 oraz Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce listopad 1973, Warszawa 1976.

⁴ J. Białostocki, „Nauki o sztuce w Polsce“, w: *maszynopis powielony*, s. 7.

⁵ E. Kennedy, *A «Philosophie» in the Age of Revolution: Destutt de Tracy and the Origins of Ideology*, Philadelphia 1978. Patrz także przyp. 6.

⁶ Znaczenie i dzieje pojęcia ideologia przedstawiają szczegółowo: B. Brunello, *Ideologia*, w: *Enciclopedia Filosofica*, II, Venezia-Roma 1957, szp. 1222–1223; J. Gould, *Ideology*, w: *A Dictionary of the Social Sciences*, New York 1964, s. 315–317; E. Shils, *The Concept and Function of Ideology*, w: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 7, New York 1968, s. 66–75; H.M. Johnson, *Ideology and the Social System*, tamże, s. 76–85; D. Braybrooke, *Ideology*, w: *The Encyclopedia of Philosophy*, 4, New York-London 1972, s. 124–127; M. Rejai, *Ideology*, w: *Dictionary of the History of Ideas*, II, New York 1973, s. 552–559, gdzie autor wyróżnia cztery podejścia (*approaches*): epistemologiczne, socjologiczne, psychoanalityczne i psychokulturowe; A. Haardt, *Ideologie/Ideologiekritik*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, XVI, Berlin – New York 1987, s. 32–39. Patrz także: G. Geertz, *The Interpretation of Culture*, New York, s. 193–233: *Ideology as a Cultural System*; J.B. Thompson, *Studies in the Theory of Ideology*, Cambridge 1984; W.J.T. Mitchell, *Iconology: Image, Text, Ideology*, Chicago and London 1986.

⁷ We Włoszech do ideologów zaliczają się: M. Gioia (1767–1829), statystyk i filozof w duchu Kanta i Condillaca; B. d'Acquisto, *Trattato di ideologia*, 1858; P. Galluppi, *Lezioni di logica e metafisica*, Milano 1845, s. 3: „la scienza delle idee essenziali allo spirito umano, quali del sentimento di se stesso, del proprio corpo“ oraz A. Rosmini, *Sistema filosofico. Introduzione alla filosofia*, Casale 1850 oraz *Ideologia*, I, *Preliminare alle opere ideologiche*, 1875.

⁸ *Lexicon politique*, II, Paris 1837, s. 95.

⁹ *Petit Larousse*, 1961, s. 530 i *Petit Larousse en couleurs*, 1980, s. 470; G.N. Garmonsway, *The Penguin English Dictionary*, 1965, s. 358. Terminu ideologia nie notują ani *The Encyclopedia Americana*, XIV, New York–Chicago–Washington D.C. 1958, ani *Encyclopedia Britannica*, 12, Chicago–London–Toronto, 1959!

¹⁰ *Wielka Encyklopedia Powszechna*, 4, Warszawa 1964, s. 809–810. Ich poglądy omawiają obszernie autorzy prac podanych w przyp. 5.

¹¹ R. Zeidler, *Über die Anwendbarkeit der Ideologiebegriffes in der Kunstgeschichte*, Festschrift Klaus Lankheit zum 20. Mars 1973, Köln 1973, s. 16–22.

¹² T. Mańkowski, *Genealogia sarmatyzmu*, Warszawa 1946, s. 166 i 160.

¹³ S. Cynarski, *Program polityczny sarmatyzmu*, w: *Seminaria Niedzickie. Związki artystyczne polsko-czesko-słowacko-węgierskie*, II, Kraków, 1985, s. 15–22.

¹⁴ T. Chrzanowski, tamże, *Dyskusja*, s. 202 i 204.

¹⁵ C. Frugoni, *L'ideologia del potere imperiale nella «Cattedra di S. Pietro»*, „Bulletin dell'Istituto Storico Italiano del Medioevo“, 86, 1976–1977, s. 67–181; G.B. Ladner, *Two Gregorian Letters: On the Sources and Nature of Gregory VII' Reform Ideology*, w: *tegoż Images and Ideas in the Middle Ages. Selected studies in history and art*, II, Roma 1983 (*Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi*, 156) s. 665–683. Ten zakres stosowania terminu ideologia w badaniach nad średniowieczem stara się uzasadnić, nie we wszystkim jednak przekonywująco, M. Kerner, *Einleitung: Zum Ideologieproblem im Mittelalter*, w: *wydanym przez siebie zbiorze prac różnych autorów Ideologie und Herrschaft im Mittelalter*, Darmstadt 1982 (*Wege der Forschung*, 530), s. 1–79. W kontekście propagowania duchowej i świeckiej władzy papieskiej przez Sykstusa IV terminem ideologia posłużył się R. Salvini, *The Sixtine Chapel: Ideology and Architecture*, *Art History*, III, 1980, s. 144–157; drukowane ponownie w zbiorze prac tegoż, *Medioevo Nordico e Medioevo Mediterraneo*, 1964–1985, Firenze 1987, s. 483–495. Pojęcie ideologii w odniesieniu do politycznych aspektów sztuki średniowiecznej stosują ponadto m.in.: O.K. Werkmeister, *The Political Ideology in the Bayeux Tapestry*, *Studi Medievali*, 3 serie 17/2, 1976, s. 554–563 oraz B. Brenk, *Spolia from Con-*

stantine to Charlemagne: Aesthetic versus Ideology, *Dumbarton Oaks Papers*, 41, 1987, s. 103–109.

¹⁶ (J.) Le Goff, *L'immaginario medievale*, Roma-Bari 1988, s. 71 i 58.

¹⁷ H. Lübke, *Ideologie, Lexikon für Theologie und Kirche*, 5, Freiburg i. Br. 1960, szp. 605–607; tenże, *Geschichte des Ideologiebegriffes*, w: tegoż *Theorie und Entscheidung. Studien zum Primat der praktischen Vernunft*, Freiburg i. Br. 1971, s. 159–181.

¹⁸ J. St. Pasierb, *Ideologia kościelna i państwowa w ikonografii Drzwi Gnieźnieńskich*,

„*Studia Theologica Varsoviensia*“, 4, 1966, z. 2, s. 47–72. O końcu wieku ideologii piszą; R. Aron, *L'opium des intellectuels*, Paris 1955 (wersja polska: *Koniec wieku ideologii*, Paryż 1956, Biblioteka „Kultury”, XIV); D. Bell, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, New York 1960.

¹⁹ W. Smoleń, *Ilustracje świąt kościelnych w polskiej sztuce*, Lublin 1987, s. 39.

²⁰ K. Jaspers, *Wahrheit und Wissenschaft*, Basel 1960 (Basler Universitätsreden, 42. Heft).